

॥४
३(५)

अथ

न्याया मृतम्

Nyaya Mrtam

न्यायसामुद्रावली

माध्व वेदान्तशास्त्रम्

। श्रीमद्वासरथाकथनिवरप्रणीतन्यायामृतप्रारंभः ।

श्रीमद्दिववेदानावायग्रन्थः

114

3(2)

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॐ निखिलगुणनिकायं नित्यनिर्धृतं हेयं शुभतममतिमेयं शुभसौख्याद्युपायं॥
 सकलनिगमगेयं सर्वशब्दाभिधेयं नवजलधरकायं नोमिलक्ष्मीसहायं॥ १॥ विघ्नोद्यवारणं सत्याशेषविश्वस्य कारणं॥
 करुणासिंधुमानंदतीर्थबंधुं हारं भजे॥ २॥ अश्रमभंगरहितं अजडविमलं सदा॥ आनंदतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहं॥
 ॥ ३॥ चित्रैः पदैश्च गंगीरेव किं नैरखंडितैः॥ गुरुभावं व्यंजयंती भाति श्रीजयतीर्थवाक्॥ ४॥ समुत्सार्य तमस्तोमं सना-
 तं संप्रकाशय च॥ सदा विष्णुपदासक्तं सैव ब्रह्मण्यभास्करं॥ ५॥ ज्ञानवैराग्यभाक्त्या दिक्कृपाणगुणशालिनः॥ लक्ष्मीना-
 रायणमुनीन् चंदे विद्यागुरुन्मम॥ ६॥ श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धिं धीमंदरमहीभृता॥ आमृत्योधिं ये ते न्यायामृतं विबुध-
 तृप्तये॥ ७॥ विक्षिप्तसंग्रहात्कापि काप्युक्तस्योपपादनात्॥ अनुक्तकथनात्कापि सफलं लोयं श्रमो मम॥ ८॥ ननु मि-
 थ्यैव विश्वं॥ तथा हि॥ तत्र विप्रतिपत्तिः॥ ब्रह्मप्रमान्येन वा सप्रकारकेण वा अबाध्यत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे सति ब्रह्मा-
 न्यतः॥ प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन वा॥ पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगिन वा॥ अखं-
 डार्थनिष्ठवेदांतजन्यनिष्प्रकारक ब्रह्मप्रमा बाध्यमपि विश्वं ब्रह्मप्रमान्येन वा सप्रकारकेण वा अबाध्यमिति ना-
 श्रया सिद्धिः॥ एवमुत्तरत्रापि पूर्वोक्तिरपक्षानुमानप्रतिज्ञे संकल्पविप्रतिपत्तिरूपा॥ इदं च विप्रतिपत्तिप्रदर्श-

नंतार्किकरीत्येव न वस्तुतः॥ तत्संक्षेपे विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहे कफलकत्वात्॥ तस्य च कथावाद्येन निग्र-
 हानर्हेण लोकि करीत्यनुसारिणा संस्कृतरूपेण भाषारूपेण वामया प्रपंचमिथ्यात्वं साध्यतः॥ इति वादिवाक्येन वा लया-
 प्रपंचमिथ्यात्वं साध्यमिति मध्यस्तु कल्पितविषयस्वीकारेण वा सिद्धौ प्रतिज्ञातिरिक्तस्य उक्तं कुसृष्टियुक्तस्य विप्रति-
 पत्तिवाक्यस्य वैयर्थ्यं॥ न च साध्योपस्थित्यर्थं तत्॥ प्रतिज्ञायेव तस्मिन्॥ न च पक्षत्वप्रयोजकसंशयार्थं तत्॥ वादिप्र-
 तिसावादिनोः प्राश्निकानां च निश्चयवत्त्वेन तदयोगात्॥ आहार्यसंशयस्य चातिप्रसंगेन पक्षत्वा प्रयोजकत्वात्॥ विप्र-
 तिपत्तिवाक्या नपक्षत्वाच्च॥ संशयं विनापि सिसाध इवा विरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववत्त्वरूपस्य पक्षत्वस्य सं-
 भवाच्च॥ प्रमाणं तत्रानुमानं॥ विमतं मिथ्यादूष्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वात्सुक्तिरूपवदित्या नंदबोधोक्तेः॥ अयं पटः
 एतत्तंतुनिष्ठा संताभावप्रतियोगी पटत्वादंशित्वाच्च पटांतरवदितितत्त्वप्रदीपोक्तेः॥ यद्यपि विमतिरपि नियतिविषयत्वा-
 यावच्छेदकसापेक्षा तथापि सावयवस्य साधितेन कार्यत्वेन पृथिव्याः सकर्तृकत्वसाधनमिव स्वनियामकनियतया ल-
 ङ्घ्या विप्रतिपत्त्या पक्षतावच्छेदो नाविरुधः॥ यद्वा पृथ्वीसत्या मिथ्यावा जलं सत्यं मिथ्यावेत्यननुगतधर्म्याश्रया अनुग-
 तावैप्रातिः पक्षतावच्छेदिकः॥ यद्यपि विमतिः समयबंधादिना व्यवहितत्वात्तानुमानकोले सति तथापि सैवोपलक्ष-

२
 णतयातत्त्वानं वा विशेषणतया पक्षतावच्छेदकमस्त्विति। अतएव विमतमित्येव प्राचां प्रयोगः। न तु वियदादीत्येव पक्षनिर्देशः।
 अयच्छेदकाभावेन असंकुचितेनादिशब्देनात्मादेरपि ग्रहणापातात्। नापि प्रपञ्चे इत्येव पक्षनिर्देशः। प्रपञ्चशब्देन
 वियदाद्यन्यसमुदायोक्तौ। वियदादिमिथ्यात्वासिद्धेः॥ वियदादीनामेवोक्तावच्छेदकाभावेनोक्तदोषात्। नापि वि
 यदित्येव पक्षनिर्देशः। घटादिस्तु पक्षतुल्य इति वाच्यं। पक्षादन्यत्र निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेह इव निश्चित
 हेतुमतिसाध्यसंदेहेपिसंदिग्धानैका स्यात्। प्रतिज्ञाप्रत्यविषयेपि घटे स्वार्थानुमानुगतस्य साधकबाधकप्रमा
 णविरह रूपपक्षत्वस्य सत्त्वेप्येव पक्षनिर्देशस्य घटादिसाधारणः। विप्रतिपत्त्यनानुगुण्याच्च। विप्रतिपत्तौ तु न वि
 मतिर्धर्मितावच्छेदिका। आत्माश्रयात्॥ न वीनास्तु॥ एतत्सटात्संताभावः। एतत्तंतुनिष्ठः। एतत्सटानाद्यभावत्वात्॥
 एतत्सटान्योन्याभाववत्। एतत्तंतुनाशजन्यस्य पटनाशस्य तत्त्ववृत्तित्वादनादीति विशेषणं॥ विमतं वा ब्रह्म प्रमा
 न्येन स्यादि विप्रतिपत्तिवाक्योक्तविशेषणत्रयवत्। सस्य व्याप्यवृत्तित्वानधिकरणं वा स्वसमानाधिकरणात्संता
 भावप्रतियोगि अनात्मत्वासंयोगवत्। अत्र च पक्षधर्मता बलान्मिथ्यात्वसिद्धिः॥ विमतं नित्यद्रव्यान्वयत्। के
 वलान्वयसंताभावप्रतियोगि। पदार्थत्वात्। नित्यद्रव्यवत्। नित्यद्रव्यार्थकमेतन्नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वेन त

॥ श्रीमद्वासरयाकयनिवरप्रणीतन्यायामृतप्रारंभः ॥

श्रीमदिववेदानावाद्यग्रन्थः

॥५

३७

त॥ नापि बाध्यत्वं । तस्मिन् तावदन्यथा विज्ञातस्य सम्प्रविज्ञातत्वं ॥ मिथ्यात्वलक्षणिकत्वादिना ज्ञातस्य प्रपञ्चस्य सत्य-
त्वस्थापितत्वादिना विज्ञातत्वेन सिद्धसाधनात् ॥ नापि बाधकज्ञानविषयत्वं ॥ ब्रह्मण्यतिव्याप्येः । नापि नास्ति नासीमे-
भविष्यतीति बोध्यमाना भावप्रतियोगित्वेन तद्विषयत्वं ॥ मन्मते आपणस्वरूपस्यैव तत्प्रतियोगिकत्वात् ॥ नापि ज्ञा-
ननिवर्त्यत्वं ॥ उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादाविवसत्वेऽप्युपपत्तेः ॥ नापि स्वसमानाधिकरणात्संताभावप्रतियोगि-
त्वं मिथ्यात्वं ॥ अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिष्यपपत्तेः । नाप्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयस्वसमानाधिकरणात्संताभावप्रति-
योगित्वं ॥ आरोपितस्य संयोगस्यात्संताभावस्वनारोपितस्य संयोगस्यात्संताभावादप्यव्याप्यवृत्तिरिति वाच्यं ॥
शुक्तिरूप्यादौ तदभावादित्युक्तत्वात् । नाप्यविद्यात्कार्ययोरेव्यतरत्वं ॥ अनादौ जीवब्रह्मविभागादव्याप्येः ॥ परमते
अज्ञानस्य तत्कार्यत्वात्सोदसत्वेनार्थतिरास्त्वे ॥ शुक्तिरूप्यादावनिर्वाच्या विद्या कार्यत्वस्य प्रतिवाद्यसंमतेऽप्येव ॥
तथापि मिथ्याशब्दो निर्वाच्यवचन इति पञ्चपादिकरीत्यासदसत्त्वानाधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यत्वं मिथ्यात्वं ॥
तत्प्रसिद्धिश्च ख्यातिवादे वक्ष्यते ॥ यद्वा बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वं ॥ तच्च शुक्तिरूप्यादिव पारमार्थिकत्वाकारेण
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीतिमते प्रतिपन्नोपायो त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं ॥ उक्तं विवरणे ॥ प्रतिपन्नो

पाभावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्येति ॥ उक्तं च वार्तिके ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्प्रगृहीतममात्रतः ॥
अविद्यासहकार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ प्रतिपन्नत्वं च न प्रवृत्तत्वं ॥ येन विरोधः ॥ नापि भ्रांतिप्रपन्नत्वं ॥ येन सि-
द्धसाधनं ॥ किंतु प्रतीतत्वमात्रं ॥ सर्वस्मिंश्च प्रतिपन्नोपायो निषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितं ॥ सत्त्वपक्षे रजतत्वं प्रति-
पन्नोपायो शुक्तौ निषिध्यमानमपि रजतेन निषिध्यत इति न सिद्धसाधनं ॥ मतांतरे तु बाध्यत्वं ज्ञानत्वेन ज्ञाननि-
वर्त्यत्वं ॥ उक्तं हि विवरणे ॥ अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति ॥ अनुमि-
तिप्रतिमनसो मनस्त्वेन हेतुत्वे पीडितत्वेनाहेतुत्ववत् ॥ पूर्वज्ञानादिकं प्रति उत्तरस्य ज्ञानेच्छादेरुत्तरात्मविशेषगु-
णत्वेन निवर्तकत्वेऽपि ज्ञानत्वेन निवर्तकत्वात् ॥ अथ वाचित्सुखवीत्याद्यसमानाधिकरणात्संताभावप्रतियोगि-
त्वं मिथ्यात्वं ॥ संयोगतदसंताभावयोरवच्छेदकभेदेन भिन्नाश्रितत्वेऽप्येवानुभवेन सत्त्वपक्षे सामानाधिकरण्या-
योगात् ॥ शुक्तिरूप्यादेरपि पारमार्थिकत्वाकारेण स्वसमानाधिकरणत्वं संताभावप्रतियोगित्वम्वे ॥ न चाधिक-
रणशब्देन तालिकाधिकरणोक्तौ समवायिनिसंयोगिनिवातत्वं तदधिकरणे तदसंताभावायोगेनासंभ-
वः ॥ अधिकरणत्वेन प्रतीतिमात्रोक्तौ चान्यथाख्यातिपक्षे रजतत्वादेः स्वाधिकरणत्वेन प्रतीतशुक्तावत्यंताभा-

वस्यसिद्धत्वात्सिद्धसाधनमिति वाच्यं। स्यात्संताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात्। तस्मात्क्षेत्रजतत्वादिकं स्वा-
 त्यंताभावानधिकरणे रजते विभाति॥ यद्वा नंदबोधरीत्यासद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वं। तच्च सदुपल्लाभावेः। ब्रह्मचस्तारहितमपि
 सामान्यमिव सदुपल्लाभं। दृश्यत्वं च न्यायदीपावलीं रित्यादृग्विषयत्वं॥ ननु यन्मिथ्या तन्न दृश्यमिति व्यतिरेकस्याग्रहे संदिग्धा-
 नैकात्वं। तद्देहश्च न तावदसति। तत्र सद्विविक्तत्वरूपमिथ्यात्वव्यतिरेकाभावात्। मिथ्यात्वं तद्व्यतिरेकस्य भावेऽपि तत्र सा-
 ध्यव्यतिरेकग्रहार्थं तस्यापि तावत्वेन व्यभिचारात्॥ ब्रह्मणि मिथ्यात्वव्यतिरेकग्रहे च ब्रह्मापि दृश्यमिति चेत्। न। आका-
 शस्य स्वरूपेणापरिच्छेदेऽपि घटावच्छिन्नस्य परिच्छेदवत् ब्रह्मणः स्वरूपेणादृश्यत्वेऽपि व्यतिरेकावच्छिन्नस्य दृश्यत्वात्।
 यद्वा प्रमाणमालारीत्यास्वव्यवहारे स्वातिरेकसंविदपेक्षानियतिर्दृश्यत्वं॥ तथा चात्मनो ज्ञानविषयत्वेऽपि नोक्तत्वं दृश्य-
 त्वं॥ अस्वप्रकाशत्वं वा दृश्यत्वं॥ स्वप्रकाशत्वं च फलाव्याप्यत्वेऽस्य परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं॥ फलं च वृत्तिप्रतिफलितं चेत्
 न्यं॥ स्वप्रकाशत्वाभावाच्च घटादौ विशेषणाभावेन धर्मद्वितुविशेषणाभावेनेति विशिष्टाभावोऽनुगतः। अस्मिंश्च पक्षे ज-
 डत्वमसंविद्रूपत्वमित्यसंकरः॥ श्रुतिश्चानप्रमाणं॥ ऐकमेवाद्वितीयमित्यादौ द्वितीयादिशब्दैर्द्वितीयमात्रनिषेधात्
 न प्रत्यक्षबाधादनुमानममानं श्रुतिश्चामुख्यार्थेति युक्तं। प्रत्यक्षेण व्यावहारिकसत्त्वग्रहात् अनुमानादिभिश्च पा-

दत्यंताभावः केवलाचर्यीति न दृष्टांतः साध्यविकलः। अतएव नात्मनि व्यभिचारः। मिथ्यात्वसिद्धिस्तपक्षधर्मताव-
 लात्। आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिताको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिकः। अनात्ममात्रप्रतियोगिकत्वात्। श्रुतिरूप्यप्रति-
 योगिकभेदवदित्याहुः॥ मिथ्यात्वं च यद्यपि नात्यंतासत्त्वमपसिद्धांतात्॥ नाप्यनिर्वाच्यत्वमप्रसिद्धेः॥ नापि सद्विवि-
 क्तत्वं॥ सतोऽपि सदंतरविविक्तत्वात्॥ नापि सत्त्वानधिकरणत्वं॥ निर्धर्मकेऽप्रण्यपि सत्त्वात्। न च निर्धर्मकत्वा-
 दवसत्त्वानधिकरणत्वमपि नैति वाच्यं। निर्धर्मकत्वरूपहेतोः सत्त्वानधिकरणत्वाभावस्य साध्यस्य च भावाभावा-
 भ्यां व्याघातेनाभावरूपधर्मनिषेधायोगात्। अन्यथा सत्त्वानधिकरणत्वस्यापि तत्राभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थे अनि-
 र्वाच्यलक्षणे सत्त्वानधिकरणत्वरूपविशेषणायोगात्॥ न च प्रामिसविषयत्वं मिथ्यात्वं। ब्रह्म तु वेदांतजव्यवृत्ति-
 व्याप्यमिति वाच्यं। श्रुतिरूप्यादेरपि व्यवसायद्वारा तु व्यवसायप्रतिसाक्षाच्च बाधकज्ञानप्रतिनिषेध्यत्वेन वि-
 षयत्वात्। सत्त्वप्रकारप्रकप्रमाणप्रतिसाक्षादविषयत्वं चेदावश्यकत्वात् सत्त्वाभाव एव मिथ्यात्वं स्यात्॥ नापि भा-
 तिविषयत्वं॥ ब्रह्मणोऽप्यधिष्ठानत्वेन तद्विषयत्वात्॥ नानातिमात्रविषयत्वस्य चोक्तीत्याश्रुतिरूप्यादावभा-
 वात्। अध्यस्ततयाभातिविषयत्वं चेद्विशेष्यवैयर्थ्यात्॥ विशेषणमात्रस्य च निरुच्यमानमिथ्यात्वानतिरेका-

नैसत्रपक्षतावच्छेदकेक्या नोशोसिधसाधनं । तथेहापियद्यपिकथंचित्साध्यतावच्छेदकेक्या नोशोसिधसाधनं । नापि व्य
 र्थविशेष्यत्वं ॥ विप्रतमुपादानापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमित्यत्र कृतिग्रहणेनेवेश्वरसिधावपिचिकीर्षादिरिवगु
 णादिकंगुण्यादिनाभिन्नसमानाधिकृतत्वादिसत्रतार्किकांगीकृतमिन्नत्वेस्येवचव्यापकविशेषणोभुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वात् ॥ ना
 इह नसद्विलक्षणत्वेसत्यसद्विलक्षणमितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् ॥ यदिवाभेदेसत्यपिघटः कलशइतिसामानाधिकरण्याद
 र्शनादप्रयोजकत्वनिरासायविशिष्टधीस्तत्रोद्देश्यातर्हि ॥ तुच्छेसद्विलक्षणेसमपिदृश्यत्वाददर्शनादिहापिसोद्देश्येति स
 मंतथाप्यप्रसिध्दविशेषणत्वं ॥ पृथिवीइतरमिन्नैत्यत्रनेकधर्मसाधनपक्षएवप्रत्येकंप्रसिध्दासाध्यप्रसिध्दिरुक्ता ॥
 अन्यथाशशादीनांप्रत्येकंप्रसिध्दाशशशृंगोल्लिखितत्वस्यापिसास्यात् ॥ नद्वियैः तौ । त्रैकालिकनिषेधस्यतात्त्विकत्वेद्वे
 तहानेः । प्रातिभासिकत्वेसिधसाधनात् । व्यावहारिकत्वेपितस्यबाध्यत्वेनतात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वेनार्थतिरात । अद्वैत
 क्रतेरतत्त्वावेदकत्वापाताच्च । तत्प्रतियोगिनोप्रातिभासिकस्यप्रपंचस्यपारमार्थिकत्वापत्तेश्च ॥ किंचनिषेधप्रतियोगि
 त्वंस्वरूपेणोतासद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्दनपारमार्थिकत्वाकारेण । नाद्यः श्रुत्यादिसिध्दोत्पत्त्यादिकस्यार्थक्रियास
 मर्थस्याविद्योपादानकस्यतत्त्वज्ञाननाशयचस्यविद्यदादेरुत्पादेश्चधीकालेविद्यमानेनासद्विलक्षणस्वरूपेणत्रै

कालिकनिषेधायोगात् । त्रैकालिकनिषेधंप्रतिस्वरूपेणापणस्तु रूप्यंवापारमार्थिकत्वाकारेणप्रातिभासिकरूप्यं
 वाप्रतियोगीतित्वमन्तहानेश्च ॥ अत्यंतासत्त्वापाताच्चप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमपिद्वयत्रासत्त्वं
 नसंमतस्यपरादेः सर्वत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यवसन्नमितित्वमन्तं ॥ अन्यथान्यत्रसत्त्वापातात् । नद्वैते
 षामन्यत्रसत्तासंभाविनीतित्वदुक्तेश्च ॥ तथाचकथंनान्यंतासत्त्वापत्तिर्नहिशराशृंगादीनामपिइतो न्यदसत्त्वमस्तिनचते
 षांनिरूपाख्यत्वेमेवासत्त्वं ॥ निरूपाख्यपदेनैवख्यायमानत्वात् ॥ असतोप्रतीतावसद्वैलक्षण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनि
 रासस्यासत्पदप्रयोगस्यचायोगाच्च ॥ नाप्यपरोक्षतोप्रतीयमानत्वमसत्त्वं ॥ नित्यातींद्रियेपिसत्त्वात् ॥ नापि कचिदप्यु
 पाधोसत्त्वेनाप्रतीयमानत्वं ॥ जगतिशुक्तिरूप्यादौचैवंविधासद्वैलक्षण्यस्यशून्यवादपिसत्त्वात् ॥ त्वयाप्यसत्त्वेनप्र
 तीयेतेतिवदतोक्ता प्रतीतिप्रतिप्रयोजकस्यान्यस्येवासत्त्वस्यवक्तव्यत्वाच्च ॥ ब्रह्मण्यंगीकृतंयत्प्रतिपन्नोपाधौनिषे
 धाप्रतियोगित्वात्मकाबाध्यत्वरूपंसत्त्वंतद्विरुद्धस्येवासत्त्वरूपत्वाच्च ॥ अन्यथाप्रतीत्यनुपाधिकाः सत्त्वाभावेब्रह्म
 ण्यपिसत्त्वेनप्रतीतिरेवसत्त्वंस्यात् । येनपुंसाशशशृंगाभावोननिश्चितस्तस्यगोशृंगमस्तीतिवाक्यादिवशशशृंगा
 मस्तीतिवाक्यादपिज्ञानोत्पत्तेश्च ॥ त्वन्मतेपिहितनाध्यस्तस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेप्यविज्ञानमसदेव ॥ वक्ष्यते

चैतदनिर्वाच्यत्वभंगे ॥ तत्रैक आहुरसदेवदमग्र आसीदिति श्रुत्याप्यसतः सतप्रतीतिश्च ॥ नापिसदनिर्वाच्याभ्यां अन्यत्वं
 मसत्त्वं ॥ अनिर्वाच्यत्वस्यासत्त्वं निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् ॥ लाघवेनसार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगिरूपसदन्य
 त्वस्यैवतत्वाच्च ॥ अनिर्वाच्यस्यापिस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधेसतोनिर्वाच्यादन्यत्वासिद्धेऽप्य ॥ अर्थक्रियासामर्थ्याभावा
 दिकंत्वसत्त्वमित्यशक्यशंक ॥ श्रुतिरूप्यादौशुभ्रब्रह्मणिचसत्त्वात् ॥ नचनिःस्वरूपत्वमसत्त्वं ॥ मिथ्याभूतंतुसस्वरूप
 मितिवाच्यं ॥ मिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवत्रैकालिकनिषेधइतिपक्षेनिःस्वरूपत्वस्यदुर्वारत्वात् ॥ नचमिथ्याभू
 तंस्वरूपंमिथ्यात्वादेवस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधसामानाधिकरण्यविरोधीतिवाच्यं ॥ स्वदेशकालयोस्तत्स्वरूप
 सहिष्ठोस्तत्स्वरूपप्रतिषेधत्वस्यपारिभाषिकत्वापातात् ॥ अन्यथातंतुष्विवाऽतंतुष्वपिव्यावहारिकपटस्वरूपापातात् ॥
 प्रागभावादिसमानकालीनत्वेनाप्यविरोधापाताच्च ॥ तुच्छेपिपरोक्षप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्याऽतादृशस्वरूपस्यसत्त्वं
 वत्वाच्च ॥ तस्मात्सर्वत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेवास्त्यंतासत्त्वं ॥ तत्रतदानीमसादित्यनेनतत्रतदानीन्निषेधप्रति
 योगित्वस्यैवास्त्यंतासदित्यनेनापिसर्वत्रसदानिषेधप्रतियोगित्वस्यैवप्रतीतिः ॥ नचमिथ्याभूतस्यापिस्वरूपेणैवनि
 षेधइतिपक्षेनदभावः सप्रतियोगिकः ॥ तुच्छाभावस्तु निष्प्रतियोगिकइतिवा ॥ मिथ्याभूतस्यसदासर्वत्रसदेहल

रमार्यिकेसत्त्वनिषेधात् ॥ नहिबर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षंत्रिकालाबाध्यत्वग्राहि ॥ बहिरनुष्ठइत्यत्रतुच्छत्वस्यप्रत्यक्षसि
 ध्रव्यावहारिकसत्त्वनिषेधाद्बाधः ॥ दृश्यतेचनभौनेल्पचंद्रप्रादेशत्वग्राहिप्रत्यक्षयोरनुमानागमाभ्यांबाधइति ॥ उच्यते ॥
 मिथ्यात्वंहित्वयेवपक्षांतरनिषेधेनपंचध्यानिरुक्तं ॥ तत्राद्येकिंसत्त्वेसत्यसत्त्वास्त्यंताभावः ॥ तत्स्वरूपविशिष्टस्याभावोभिप्रे
 तः ॥ किंवासत्त्वास्त्यंताभावाः सत्त्वास्त्यंताभावरूपधर्मद्वयं ॥ यद्वासत्त्वास्त्यंताभाववत्त्वेसत्यसत्त्वास्त्यंताभाववत्त्वं ॥ विशि
 ष्टं ॥ मनोतेपिसदेकस्वभावेजगत्तितस्यसिद्धत्वात् ॥ नहितीयः व्याहृतेः ॥ निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वादित्येपिसद्रूपत्वेनोपपत्त्या
 र्थातिराच्च ॥ पृथिवीइतरभिन्नापृथिवीत्वादित्यत्रत्रयोदशान्योन्याभावानामिवात्रापिसत्त्वासत्त्वास्त्यंताभावयोः प्रत्येकंप्र
 सिधत्वेनकथांचिदप्रसिध्रविशेषणत्वाभावेपिअसत्त्वास्त्यंताभावांशोसिध्रसाधनत्वाच्च ॥ नहिसिध्रमसिध्रेनसहोच्य
 मानमसिध्रंभवति ॥ पृथिवीइतरभिन्नेत्यत्रतुजलाद्येकेकान्योन्याभावोपिनपृथिवीत्वोपहितेसिध्रः ॥ दृष्टान्तस्यसाध्य
 वैकल्याच्च ॥ पृथिवीत्वहेतुस्तुव्यतिरेकी ॥ त्रयोदशान्योन्याभावरूपसाध्यस्यव्यतिरेकनिरूपणंतुभिन्नाश्रितानामपि
 त्रयोदशान्योन्याभावानां समूहालंबनरूपैकज्ञानोपाकृत्यमात्रेणयुक्तं ॥ अतएवतृतीयः ॥ व्याहृतेरर्थातिरासाध्य
 वैकल्याच्च ॥ किंचयथाअनित्येवांडमनसेइत्यत्रपक्षातावच्छेदकनानात्वेनांशोसिध्रसाधनत्वेपिपृथिवीइतरभि

न्यस्येव शृंगस्य निषेधव्यत्यातः। जगदादावनिर्वाच्यमूलाभासोद्वेलक्षणमेव न त्वनाभासासंद्वेलक्षणमित्यापाताच्च॥ ननु स
दासर्वत्राविद्यमानत्वमसत्त्वेदनाश्रितात्मादिबिभृद्व्यासंतासंताभावः केवलान्वयीत्यात्मादिरप्यसत्स्यादिति चेत्तर्हि त्वन्म
तेपि आत्मा मिथ्या स्यात् तस्यापि स एवाधस्तादित्यादि श्रुतिप्रतिपन्नोपाधौ कालत्रयेऽप्यभावात्। अथ विभुत्वेनोर्ध्वाधरी
भावहीनोऽप्यात्मा सामान्यादिवत्त्वदेशकालयोरप्यस्ति स दासर्वत्रासेयबाधितप्रतीतिरिति न तस्य मिथ्यात्वं तर्हितं त एव
नासत्त्वं देशकालावपि स दासर्वत्रदेशकालाविति अबाधितप्रतीत्या प्रमेयत्वाभिधेयत्ववार्तिकाभिमतगगनासंताभा
ववच्च स्ववृत्ती अन्योन्यवृत्ती च। अन्यथा त्वन्मतेपि तयोः प्रातिभासिकत्वं स्यादिति न कश्चिद्दोषः॥ तस्मात्स्वरूपेण त्रैका
लिकनिषेधप्रतियोगित्वे असत्त्वं दुर्वारं॥ तदुक्तं॥ नासीदस्ति भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेव ता॥ यदि बाधस्तदासत्त्वं तैव वांगीक
तं पुनरिति॥ नापि पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यंतं॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बा
ध्यत्वरूपमिथ्यात्वं निरूप्यत्वेना न्योन्याश्रयात्॥ रूप्यं नास्ति नासीन्नभाविष्यतीति ने स नावास्ति किंच न ~~न~~ नति
स्वरूपेणैव निषेधाच्च॥ अन्यथा न शृंगादेरपि न स्वरूपेण निषेधः। किंतु सत्त्वेनेति स्यात्। रूप्यवसारमार्थिकत्वस्यापि
अपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याधीकाले वर्तमानतया निषेधायोगाच्च॥ पारमार्थिकत्वस्य पारमार्थिकत्वेन निषेधे त्वनव
स्था॥ सत्त्वाद्यनुभवरूपस्य ब्रह्मणोपि मयि सुखानुभवइत्यादि प्रत्यक्षेण स एवाधस्तादित्यादि श्रुत्या च प्रतिपन्नोपाधौ

निर्धर्मिकत्वेन पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधेनातिव्याप्तिश्च॥ प्रतिपन्नोपाधि शब्देनाध्यस्ताधिष्ठानविवक्षायां चाध्य
स्तत्वस्य निरुच्यमानमिथ्यात्वा नतिरेकेणात्माश्रयात्॥ शेषवैयर्थ्याच्च। ब्रह्मणः प्रतिपन्नोपाध्यभावेपि पारमार्थि
कत्वरूपधर्माभावस्य ब्रह्मण्यपरिच्छिन्नसद्रूपत्वाविरोधित्वेन तदघटोदः प्रतिपन्नोपाधिसद्रूपेपि पारमार्थिक
त्वाभावस्य घटादौ परिच्छिन्नसद्रूपत्वाविरोधित्वोपपत्तिश्च। नेहि ब्रह्मण्यपि स्वरूपातिरिक्तं पारमार्थिकत्वं तत्तत्
स्ति॥ अद्वैतहानेः॥ न च सोपाधिकबाधाभावगर्भितं पारमार्थिकत्वं निरूपाधिकब्रह्ममात्रं। एवं च ब्रह्मकालत्र
येपि सत्त्वियदादिरूप्यादि च कदाचिदेवेति नित्यत्वा नित्यत्वाभिव्येष्टम्यं न तु सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां॥ तथा च॥
स्वरूपेण त्रिकालस्थ निषेधो नास्ति ते मते॥ रूप्यादेस्तात्त्विकत्वेन निषेधस्वात्मनोपि च॥ नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वमि
ति तृतीयः॥ अतीतघटादावव्याप्तेः॥ श्रुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति कदाप्यनुभवेन तत्राप्यव्याप्तिश्च॥ एतावतं
कालं श्रुतं ज्ञानमासीद्भ्रम आसीदित्यनुभवेन श्रुतिवत्सत्ये अज्ञानभ्रमादौ श्रुक्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमि
नुभवेन ज्ञानत्वेन ज्ञानविबर्त्यत्वस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिश्च॥ अपरोक्षाध्यासं प्रति ज्ञानस्यापरोक्षतया निवर्तक
त्वेन ज्ञानत्वेन निवर्तकत्वाच्च॥ ज्ञानत्वव्याप्यधर्मण ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य चेच्छाद्यनिवर्त्यस्मृतित्वेन स्मृतिनिव

लेसंस्कारादावतिव्याप्तेः॥ अनुभवत्वाप्यधर्मेण तन्निवर्त्यस्य च यथार्थस्मृतिनिवर्त्ययथार्थस्मृतिविषये अ
 व्याप्तेः॥ भ्रमोत्तरप्रमानिवर्त्यस्य च तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्याज्ञानसंस्कारे अव्याप्तेः॥ स्वोपादानाज्ञानविवर्त्यज्ञान
 ननिवर्त्यत्वस्य चाऽनाद्यध्यासे अभावाद्धायेनाज्ञानोपादानकत्वस्यैव लक्षणत्वापाताच्च॥ तथाच विज्ञान
 नाशयता मिथ्यारूपदौ नानुभूयते॥ किं लघिष्ठानवत्स्ये तदज्ञाने नुभूयते॥ एतेन स्वांत्यंताभावाधिकरण
 पुवप्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमिति चतुर्थोपि निरस्तः॥ असंताभावस्य तात्त्विकत्वे प्रातिभासिकत्वे व्यावहारिकत्वे च
 दोषस्योक्तत्वात्॥ असंताभावप्रतियोगित्वं च स्वरूपेण तिपक्षे पारमार्थिकत्वेनेति च पक्षे दोषस्योक्तत्वाच्च॥
 पंचमेपि सत्किं सताजातिमद्विवक्षितं अबाध्यं वा॥ ब्रह्मवा॥ नाद्यः॥ त्वन्मतेपि घटादौ जातेः सत्त्वात्॥ द्वितीये बाध्य
 त्वं मिथ्यात्वमिति स्यात्॥ तच्च निरस्तं॥ न तृतीयः॥ सिद्धसाधनात्॥ न शृंगादावपि सद्रूपत्वाभावादप्यस्यासत्त्वं
 स्याभावेनासंतासत्त्वापाताच्च॥ मन्मते जा बाध्यत्वादिरूपस्य सत्त्वस्याभिधेयत्वादिवत्त्वाश्रितत्वेन ब्रह्मणिस
 त्वाभावे सद्रूपत्वासिद्धेश्च॥ तस्मात्॥ अनिर्वाच्ये प्रसिद्धादिः प्रतीते प्रतिषेध्यता॥ स्वाश्रये संतविरहः स
 द्विलक्षणतां तथा॥ इति पक्षत्रयेत्यंतासत्त्वं स्यादनिवारितं॥ धीनाशयत्वेन सत्त्वं मेव स्यान्नमपात्मता॥

क्षणमात्रं तु सत्त्वं स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति वैषम्यं वक्तुं शक्यं॥ अथ मतं॥ असतो सत्त्वादेवात्यंतक निषेधप्रतियोगिता
 पिनेति तत्र॥ असत्त्वस्योक्त निषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेन हेतोर्विकृष्टत्वात्॥ असतो सत्त्ववत्सद्वैलक्षण्यवत्त्वं योच्यमा
 नप्रतियोगित्वाभाववत्परोक्षज्ञानव्यवहारो प्रतिविषयत्ववत् असद्वैलक्षण्यं प्रतिप्रतियोगित्वस्याप्युपपत्तेश्च॥ प्रा
 गभावादिदशायामसत एव घटादेस्तत्प्रतियोगित्वदर्शनेन प्रतियोगित्वस्य रूपादिधर्मिसत्त्वनिरपेक्षत्वाच्च॥ काला
 तरे सत्त्वस्य इदानीमनुपयोगात्॥ शिष्टमनिर्वाच्यत्वमंगे वक्ष्यते॥ एतेन म दुक्तं म करं दे॥ असतो प्रसक्ते निषेधाप्रति
 योगित्वमिति तन्निरस्तं॥ असतो प्रसक्त्या ब्रह्म जगतोरसद्वैलक्षण्यस्य नासदासीदिति श्रोत निषेधस्यासति च सदै
 लक्षण्यस्य प्रतियोगित्वाभावस्य चासिद्ध्यापातात्॥ तस्यापि प्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वात्॥ ननु तत्र शब्दाभासादि
 नाबुद्धिपूर्वकारोपेण वा प्रसक्तिर्वापरार्थेन शब्देनाप्रसक्तस्यानिषेधेपि शब्दाभासादिमूलके प्रतियोगिस्मृत्यादि
 के सति प्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैव वानिषेधो युक्तः॥ अन्यथांगुल्यग्रे हस्तिज्ञाताभासानसिद्धोदिति चेत्समं प्रवृत्तेऽपि॥ शश
 शृंगं नास्तीत्यबाधितप्रतीतिः॥ न च तत्रापि बुद्धिपूर्वकमारोपितस्यानिर्वाच्यस्यैव शृंगस्य निषेधः॥ अनाभासस्यै
 वारोप्यनिषेध इति तार्किकमते आभासस्यानिर्वाच्यस्य प्रसक्त्यानाभासस्य निषेध इति त्वन्मते चानिर्वाच्या

प्रतियोगित्वञ्च
 निषेध

९
 स्पमिथ्यात्वेतन्नेवज्ञातसदभावः सत्य इति चेत् ॥ न ॥ प्रतिपन्नापाधो निषेधप्रतियोगित्वं हि मिथ्यात्वं न च प्रति
 योगित्वं धर्मोत्तरवधर्मिसत्त्वसापेक्षमित्यनिवर्त्यमंगे वक्ष्यते ॥ धर्म्यसत्त्वे धर्मिसत्त्वतु धर्मिसत्त्वसापेक्षधर्मो
 ष्यं ॥ मिथ्यात्वं तु तत्प्रतिकूलं ॥ अन्यथा सिद्धसाधनात् ॥ किंच प्रतिपन्नापाधावनिषिद्धप्रत्युक्तवाकज्ञानेन
 विहितमपिरूप्यमिथ्यात्वं यदि प्रातिभासिकरूप्यसंबंधमात्रेण प्रातिभासिकं तर्हि सति ब्रह्मणि निषिद्धा अपि
 धर्मोः संतस्युः ॥ रूप्याधिष्ठानश्रुतिरपि प्रातिभासिकी स्यात् ॥ रूप्ये प्रपंचे च सद्देहलक्षण्यं च सत्स्यात् ॥ अस
 द्देहलक्षण्यं च सत्स्यात् ॥ असति च सद्देहलक्षण्यमसत्स्यात् ॥ रूप्यतन्मिथ्यात्वे यो मिथ्यात्वे प्रतीतिबाधव्यवस्था
 च न स्यात् ॥ सुदुक्तेन धर्मिणो मिथ्यात्वेन हेतुना साध्यस्य मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्यापि प्रातिभासिकत्वापत्त्या हे
 तोरस्य ता प्रामाण्यं च स्यात् ॥ हेतूक्तस्य धर्मिमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे घटरूपादौ व्यभिचारापत्त्या सत्यत्वा
 वश्यं भावादिरोधश्च स्यात् ॥ न च त्वन्मते विषयादिकं रूप्यादिकं बाधं व्यासक्तवन्निस्वरूपं ॥ शून्यवादापा
 तात् ॥ स्यात्प्रत्यापिकल्पितत्वेन धर्मसादे मिथ्यात्वे पितन्मिथ्यात्वं च स्वप्ने प्रतीतमपि आत्मवदबाधात्सत्यम
 व ॥ न च मिथ्यात्वं प्रपंचसमसताकं ॥ एवं च न तालिको द्वैतहानिः ॥ नापि सिद्धसाधनं ॥ त्वन्मते प्रपंचस्वस

क
 मसत्ताकमिथ्यात्वासिद्धो रिति वाच्यं ॥ मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्विरोधिनाः प्रातिभासिकस्य तपोदितस्वतः
 प्रामाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धस्य च विश्वसत्यत्वे स्य पारमार्थिकत्वात्तात् ॥ द्वैताद्वैतप्रमाणयोर्व्यावहारिकपारमार्थि
 कविषयत्वेन व्यवस्थोक्त्ययोगाच्च ॥ मिथ्यात्वस्य प्रातिभासिके व्यावहारिकतया व्यावहारिके च प्रातिभासिक
 तया दृष्टत्वेन तयोस्तुल्यसत्ताकत्वायोगाच्च ॥ अन्यथा प्रपंचे सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्विधिसमुच्चयो वा निषेधसमुच्च
 यो वा स्यात् ॥ ॥ तथा च ॥ मिथ्यात्वं यद्यबाध्यं स्यात्सद्देहमतस्ततिः ॥ मिथ्यात्वं यदि बाध्यं स्याज्जगत्सत्यसमा
 पतेत् ॥ ९ ॥ न च मिथ्यात्वस्य सत्त्वे मिथ्यात्वाभ्यां दूषणमित्यसमाजातिः ॥ स्वव्याघातादेरभावात् ॥ उक्तं हि ॥
 मिथ्यात्वस्य हि मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ॥ सत्यत्वस्य च सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेदिति ॥ किंच ॥
 धर्मस्य तद्वत्तद्रूपविकल्पा नुपपत्तिः ॥ धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमंगानित्यस्य मोक्षवेदितितत्त्वज्ञानं ॥ न चानमि
 थ्यात्वस्य सत्त्वे धर्मिणो मिथ्यात्वं वैशिष्ट्यमंग उक्तः ॥ किंच द्वैतहानिः ॥ प्रत्युक्तमिदं किं भिन्नः उता भिन्न
 इत्यादित्वदुक्तिरेव भिन्नादिमात्रविशिष्टमात्रनिरासकत्वेन स्वव्याघाताज्ञातिः ॥ उक्तं हि ॥ एतामेव जाति
 मवस्थप्य ह्युक्ततर्कवादिनां बोधचार्वाकवेदांतिनां बालव्यामोहहेतवः कंठकोलाहला इति ॥ ॥

इति सामान्यतो मिथ्यात्वमगः ॥ २२ ॥ श्री कृष्णार्पणमस्तु ॥ दृश्यत्वे हेतुक्तिरपि सांभादिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्यत्वात् तथा हि ॥
यः प्रत्ययः समुपादृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथेति बोधोक्तयुक्तिश्चर्दिमात्रं ॥ इति सूक्तविशेषः ॥ बोधमते च प्रामाण्यस्य
स्वतत्त्वात् द्युक्तं ॥ त्वमते तु प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात् न द्युक्तमिति ॥ किंचेददृश्यत्वं ॥ वेत्तिव्याप्यत्वं वा फलव्याप्यत्वं वा सा
धारणं वा कदाचित् कथंचिद्विद्विषयत्वं वा स्वव्यहारे स्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिर्वा अस्वप्रकाशत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ आ
त्मनोपि वेदांतजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात् ॥ अन्यथा ब्रह्मपराणां वेदांतानां ब्रह्मज्ञानार्थं श्रवणादिविधेः श्रवणवैयर्थ्यं ॥ ब्रह्मविद्या
यतोर्गुरुशिष्ययोर्मौनमौढ्यंच स्यात् ॥ किंच ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानमित्यादौ कर्मणि वृत्ती तमेव धीरो विज्ञायेत्या
दौ द्वितीयादृश्यते त्वग्निर्या बुध्येत्यादौ तिङ् आत्मा वारं दृष्टव्य इत्यादौ तव्यादिश्च न स्यात् ॥ दृशो अज्ञाने दृग्विषयत्वं
रूपदृश्यत्वज्ञानंच न स्यात् ॥ सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते इत्यादि स्ववचनविरोधश्च स्यात् ॥ न च विपक्षे
धर्मिसमत्वे हेतोर्वृत्तिर्व्यभिचारः ॥ न च रोपितस्यातिप्रसंगात् ॥ दृश्यत्वं च व्यावहारिके जगतीव पारमा
र्थिकात्मन्यपि व्यावहारिकमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं ॥ ब्रह्मजगतोः पारमार्थिकत्वं व्यावहारिकत्वं विभाग
स्याद्याप्यसिद्धेः किंच पक्षे धर्मिसमत्वं साध्यस्याभावात् बाधः ॥ पक्षे हेतोर्धर्मिसमत्वं च सिद्धिः ॥ तथा चा
त्मनि तात्त्विकधर्महीने स्वप्रकाशात् साध्यस्य बाधः ॥ तत्साधका नुपपत्तिरित्यादि सिद्धिः ॥ एवं विपक्षे च

ममत्वस्य तात्त्विकमेव मिथ्यात्वमिति नास्मत्प्रतिबन्दी ॥ ॥ इति मिथ्यात्वनिरुक्तिभागः ॥ ॥ अस्तु वा मिथ्यात्वं यत्किंचित् ॥
तथापि अबाध्यं बाध्यं वा आद्ये हेतुहानिः ॥ न हि प्रपंचोपाधिकं त्रमकाला निश्चितं तन्मिथ्यात्वं निरुपाधिकं त्रमका
लनिश्चितं ताधिष्ठानं ब्रह्ममात्रं ॥ तस्य मां प्रत्यपि सिद्धत्वात् ॥ दृश्यत्वादेर्मिथ्यात्वं एव व्यभिचारश्च ॥ मिथ्यात्वस्य
चादृश्यत्वं नुमानवैयर्थ्यं ॥ तस्य साध्यतत्त्वार्थत्वात् ॥ अत्येति धर्माधनमद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च स्यात् ॥ जगच्च
सत्यं स्यादात्मवत् ॥ न चात्मत्वमुपाधिः ॥ सत्यत्वं विना तद्विरुद्धस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे व्याधातवदज्ञातत्वादित्त्वं
पानात्मत्वस्यासत्यत्वं विना व्याधाताभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् ॥ न च मिथ्यात्वं न ब्रह्ममात्रं किंतु द्वितीया
भावापलक्षितं ब्रह्मेति वाच्यं ॥ उपलक्षणे द्वितीयाभाव एव बाध्या बाध्यविकल्पात् ॥ द्वितीयाभावाधिक
रणतया अविद्याधिष्ठानतया तत्साक्षितया च भासमाना चिदन्यस्यापलक्ष्यस्याभावेन द्वितीयाभावस्या
पलक्षणाया योगाच्च ॥ न नुरूपधर्मो मिथ्यात्वमपि मथ्येव ॥ न च तथा लेरूपस्य सत्यत्वं सत्यस्यादिति वा
च्यं ॥ धर्मिणो मिथ्यात्वे विरुद्धयोरेपि धर्मो मिथ्यात्वात् ॥ परस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेऽन्यस्य सत्त्वं
नियमस्तु न धर्महेतुत्रैव ॥ न हि बंध्यासु तस्य शास्त्राद्यभावे गौरत्वं सत्त्वं ॥ न च स्वप्ने ज्ञातस्य गज

ननुविशेषे घट इत्याद्यापाताच्च ॥ विशिष्टे ज्ञानेपि विशेषे कदाचिदज्ञानाद्यापाताच्च ॥ दंडी चेन्न इति ज्ञानेनेव चेन्नोपि ज्ञाने
 त इत्यनुभवोच्च ॥ एतेनानुभवविरोधादेनैवाग्नीषोमयोदेवतात्वं तत्र विषयत्वं व्यासज्योतीति विशेषे तदिति निरस्तं ॥
 अतएवाद्दृश्यत्वश्रुतिः सा कल्पेनादृश्यत्वपरा ॥ अन्यथा यत्तददृश्यमित्यादौ यत्तद्व्याप्ययोगात् ॥ एतेन चरमवृत्त्यु
 पहितस्यैवात्मनस्तद्विषयत्वात्तस्य च मिथ्यात्वात्तस्य विचार इति निरस्तं ॥ चरमवृत्तेः स्वविषयांतर्भावेतस्याः स्वप्रे
 काशत्वस्याप्रमात्वस्य चापातात् ॥ वृत्त्यपरागोत्रसत्तयोपयुज्यते न तु प्रतिभास्यतयेति कल्पतरुविरोधाच्च ॥ बहिर्भा
 वे च विषयस्य सत्त्वे ॥ न व्यभिचारानुधारात् ॥ न च स्वरूपेण दृश्यत्वहेतुः ब्रह्म तु विशिष्टरूपेणेव दृश्यमिति वाच्यं
 विनिकल्पकाभावापक्षे घटादेरपि तत्सद्भावपक्षे नित्यातींद्रियस्यापि विशिष्टरूपेणेव दृश्यत्वेनासिद्धेः ॥
 न हिलिंगादिना निर्विकल्पकधीः ॥ वेदांतानां कल्पितविशिष्टपरत्वे तत्त्वावेदकत्वायोगाच्च ॥ तरतिशोकमात्मविदि
 तादौ मोक्षसाधनशुद्धरूपप्रमोक्षे ॥ किंच शुद्धज्ञानाभावे तदाच्छादकस्य मूलाज्ञानस्य निवृत्तिर्न स्यात् ॥ ज्ञान
 स्यात्ज्ञाननिवर्तकत्वे हि समानविषयत्वं तत्र ॥ न च घटादिज्ञाने घटप्यन्याविषयत्वमेव तत्र तत्र ॥ गौरवात् ॥ दीपे
 छादो समानविषयत्वेनैव विरोधितमोद्घादिनिवर्तकत्वदर्शनाच्च ॥ घटपटाविति ज्ञानेन घटाज्ञानस्य विशि
 ष्टज्ञानेन च विशेषणाज्ञानस्य निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ ब्रह्म ज्ञानस्य निर्विषयत्वे ज्ञानत्वायोगस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अथ तदज्ञाननिवर्तकत्वे तदाकारत्वेमेव तत्र ॥ तच्च तद्विषयत्वाभावेपि करणसामर्थ्यादिवशाद्वाङ्गादिषु ब्रह्म ज्ञान
 स्यैव युक्तं ॥ दृश्यत्वश्रुत्यादिकमपि तद्विषयमिति चेत् ॥ स एवाकारो यस्येति वा तदाकारपुवाकरो यस्येति वा तदाकार
 इवाकारो यस्येति वा ॥ नाद्यः ॥ ब्रह्मनाश्रितस्यात्मनो ब्रह्माकारत्वायोगात् ॥ न द्वितीयः ॥ साकारवादापातात् ॥ जडा
 कारवत्तावात्मीयस्य ज्ञानानंदापरिच्छेदाकारस्याभावाच्च ॥ सत्तयेकारत्वे च घटज्ञानस्यासौप्याकारत्वापातात् ॥ आ
 त्मनो निराकारत्वाच्च ॥ अतएव न तृतीयः ॥ ज्ञानानंदादिना साम्यस्यासंभवात् ॥ सत्तया साम्यस्यातिप्रसक्तेः ॥ संसृजनसाम्य
 स्य च घटतद्वयोः कथंचित्संभवेपि अपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नयोर्वैभवात्तद्वयोरयोगात् ॥ तस्मात्तद्विषयत्वमेव नदाकारत्वं वाच्यं ॥
 अन्यथा घटादिज्ञाने तद्विषयत्वं तत्र ॥ आत्मज्ञाने तु तदाकारत्वमित्यननुगमादिति क्लृप्तं आत्मनि व्यभिचारः ॥ अनिव
 र्चनीयत्वादिकं मिथ्यात्वमिति पक्षे तु छेदव्यभिचारश्च ॥ असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थे तस्यापि ज्ञेयत्वात् ॥ अथ मास्त्रप्राचारी
 सादृग्विषयत्वमात्रं दृश्यत्वं किं वा धुनिकरीत्याफलव्याप्यमिति द्वितीयोऽस्त्विति चेत् ॥ फलं हि मदीत्याव्यवहारो वा मदी
 त्याततावात्तदीत्यावृत्तिफलप्रतिफलितं चैतन्यं वा ॥ तदभिव्यक्तं विषयाधिष्ठानचैतन्यं वा ॥ हानादेरगिनादावभावात् ॥
 अभिलापस्य चात्मन्यपि सत्त्वात् ॥ न द्वितीयः ॥ ज्ञाततायाममघटादौ परस्याप्यतीतादावभावात् ॥ न तृतीयचतुर्थे
 अतीतादावसिद्धेः ॥ तदपि स्वसत्ताकाले फलव्याप्यमिति चेत् ॥ न ॥ नित्यातींद्रियः सिद्धेः ॥ तदपि योगिनं प्रतिफल

व्याप्यमिति चेत् ॥ न ॥ चित्सत्त्वेन न च योगिप्रत्यक्षतयो गोम्ये परोक्षत्वं धर्मादीनां चोदनेकप्रमाणयोग्यत्वादित्युक्तत्वेन
तद्विरोधात् ॥ तुल्यमपि तुल्यत्वेन योगिनप्रत्यक्षमिति सुवचनं ॥ पक्षेकदेशो साक्षिविधातः ॥ करणतर्हिसुरवाहो ह्य
तेभ्योक्तिरूपे च कलव्याप्यत्वाभावाच्च ॥ नापि साधारणमिति तृतीयः ॥ ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वरूपविशेषस्य सत्त्वेन साधा
रणस्यापि सत्त्वात् ॥ न च स्फुरन्निवृत्तिरुच्यते ॥ अतीतादेरपि कदाचित्त्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात् ॥ अवि
द्यादेरपि साक्षिविषयत्वात् ॥ नित्यातीन्द्रियस्यापि ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन वा साक्षिविषयत्वात् ॥ दृग्ग्रूपस्यात्मनस्तत्त्वं द
विषयत्वादिति चेत् ॥ नित्यातीन्द्रियपूर्वनज्ञातमिदानीं शब्देन ज्ञातमिति वृत्तुष्टुधं ब्रह्मपूर्वनज्ञातमिदानीं वेदातेन ज्ञा
तमित्यनुभवेन ब्रह्मणि व्यभिचारात् ॥ तच्च व्यवहारः जननेन तद्विषयस्यैव तत्रत्वेन स्वव्यवहारहेतोश्चितोपि अभि
धानस्याभिधेयत्ववत्तद्विषयत्वाच्च ॥ कल्पितमेवेन विवृतिप्रतिबिम्बयोर्निगलितं गिभावयजीव ब्रह्मणो ज्ञातृत्वेन सा
यवच्चात्मनोपि स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्च ॥ अन्यथा तया तदज्ञाननिवृत्त्ययोगात् ॥ तदाकार
वृत्त्येव च तन्निवृत्तौ घटादावपि तया त्यापातेनासिद्धेः ॥ अज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्य चात्मनीव घटादावपि स्फ
वचत्वात् ॥ अस्फुरणरूपे घटीन्द्रियव्योन्द्रियके च विवृतिविषयत्वमात्रेण व्यवहारादिसंभवे तत्प्रतिफलित
चैतन्यविषयत्वस्य वा तदस्मिन् व्यक्तचैतन्यविषयत्वस्य वा कल्पनायोगाच्च ॥ घटादावंधकारा निवर्तकप्रभा

मिसमसत्ताकः साधनस्याभावोऽव्यभिचरित्वं ॥ तथा च दृश्यत्वादीनां आत्मनि व्यभिचारइति च स्यात् ॥ तस्माच्च आ
त्मनः पक्षत्वे तत्र व्यावहारिकस्य हेतोः सत्त्वाभासिद्धिः ॥ तथा तस्य विपक्षत्वेपि व्यावहारिकस्य हेतोः सत्त्वाभावमिचरः ॥ अथ
मिसमसत्त्वं हेतुविशेषणं ॥ तस्मात्तन्निवृत्तिसाधनस्यैवं विधस्याभावाद्विषयत्वादिरेव मिथ्यात्वं हेतुः स्यात् ॥ ममरीत्या
त्मनि व्यभिचारश्च ॥ दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं च ॥ ननु शुद्धं ब्रह्म न दृश्यं किंतु विशिष्टमेव ॥ दृश्यत्वश्रुतयोपि तद्विषयाः ॥
अन्यथा यत्तद्दृश्यमित्यादिश्रुतिविरोधादिति चेन्न ॥ स्वतः सिद्धेर्निरक्षिप्यमाणत्वेन शुद्धासिद्धिप्रसंगात् ॥ अज्ञाते ध
र्मिणिकस्य चिधर्मस्य विधातुं निषेधं वा शक्यत्वेन शुद्धे दृश्यत्वं निषेधताशुद्धस्य ज्ञेयत्वाच्च ॥ न च स्वप्रकाशत्वेन स्वतः सि
द्धेः शुद्धे दृश्यत्वं निषेधधीः ॥ शुद्धस्वप्रकाशमिति शब्दजन्यविशिष्टवृत्तौ शुद्धाप्रकाशतस्य स्वप्रकाशात्वात् सिद्धेः ॥
लाघवेन स्फुरणमात्रमेव मिथ्यात्वे तत्र मिति स्वतः स्फुरदपि ब्रह्ममिथ्येव ॥ तत्सत्यत्वश्रुतिस्तु जगत्सत्यत्वश्रुतिवदनुमा
नादिविरोधेन सदैव लक्षण्यपरेत्यापाताच्च ॥ शुद्धं न दृश्यं तदस्य त्रुद्धशब्दस्याभिर्दयालक्षणया वा शुद्धा बोधकत्वे तस्य
योगवैयर्थ्याच्च ॥ विशिष्टे मिथ्यात्वं दृश्यत्वयोर्व्यतिरेकज्ञानाय शुद्धस्य ज्ञेयत्वाच्च ॥ विशिष्टज्ञाने विशेष्यस्यापि तात्वेन
विशिष्टस्य दृश्यत्वेनैव शुद्धस्यापि दृश्यत्वं सिद्धेः ॥ न च विष्णवे विधिपि विष्टाये साहोदेवतात्वेनैव विधिपि विष्टायेन
तु विशेष्यपीतियुक्तं ॥ देवतात्वं देवविषयत्वेनैव विषयविशेषणेप्यभावेन भागासिद्धेः ॥ घटत्वादिविशिष्टवदृश्यत्वं

त्यातींद्रिये मम घटादावप्यभावादित्युक्तत्वात् ॥ न च घटादावपि वस्तु अज्ञाने निवृत्ते न्यवहारार्थं संबन्धं तद्वत्तानुभूयते ॥
एतेन स्वयं बहारे स्वावच्छिन्नं संबन्धं सापेक्षत्वं दृश्यत्वं मिति निरस्तं ॥ न वष्टुः ॥ घटादो विषयवत्फलव्याप्यत्वाभावात्
प्रविशेषणस्याप्युक्तन्यायेन संबन्धेनाविद्यादोशुक्तिरूप्यादो च विशेषणवत्तद्विशेषस्यापि सत्येन विशेषरूपस्य
प्रकाशत्वव्यतिरेकरूपहेतोः पक्षैकदेशो दृष्टान्ते चाभावात् ॥ अत्रोक्तं चित्सुरेव न शुक्तिरूप्यादो विशेषणमास्ति न तु वि
शेष्यं ॥ अथ सत्त्वात् ॥ अपरोक्षव्यवहारयोग्ये पितृस्मृतिचिह्नं न गते दंतारोपादि दमिति व्यवहारवत् ॥ यद्यपि घटादिरप्यथ
युक्तः ॥ इदमिति व्यवहारायोग्ये पितृस्मृतिचिह्नं न गते दंतारोपादि दमिति व्यवहारवत् ॥ यद्यपि घटादिरप्यथ
सत्त्वात् पितृस्मृतिचिह्नं न गते दंतारोपादि दमिति व्यवहारवत् ॥ यद्यपि घटादिरप्यथ
ब्रह्मज्ञानात्प्रागवाधितेश्चुत्यादि सिद्धे च व्यवहारिकेऽज्ञाने तत्करणदो च योग्यत्वस्यापि व्यवहारिकत्वात् ॥
न ह्यपरोक्षे करसेन साक्षिणा साक्षाद्देये अज्ञानादावापरोक्ष्यं प्रातिभासिकं वृत्तिद्वारा तद्देयघटादौ तु व्यवहारि
कमिति युक्तं ॥ शिष्टं स्वप्रकाशादेव दृश्यते ॥ किंचास्वप्रकाशात्स्य पंचमप्रकारा विद्यानिवृत्तौ व्यभिचारः ॥ यत्तु प्र
माणं च स्वान्यतराधीनवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वं ॥ तुल्यस्य घटादिवत्प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्य प्रातिभासिकव

द्वस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वस्य चाभावाच्च तत्र व्यभिचार इति ॥ तत्तु च ॥ प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्याऽपि मित्यात्वे
नैव व्याप्तेः ॥ प्रमाणशब्देन ज्ञापकोक्तौ तु छेद्य व्यभिचारः ॥ तत्त्वाने स्यापि ज्ञापकाधीनत्वात् ॥ धीमात्रशरीररूप्या
दिवृत्तौ वस्तु परतंत्रसे स्याप्यभावाच्च ॥ वस्तु परतंत्रशब्देनासदविषयकत्वस्यासद्विलक्षणविषयत्वस्य चोक्तौ
मदीत्यादृष्टांतस्य साधनवैकल्यात् ॥ ब्रह्मण्यव्यभिचारापरिहाराच्च ॥ एवं च ॥ न धर्मो दोषलव्याप्तिवृत्तिव्याप्यत्वं
मास्ति ॥ अज्ञातत्वादिरूपेण चिद्देयत्वं तु चित्पि ॥ अन्यापेक्षाभिलाषत्वमस्तेषां निषदात्मनि ॥ लघुत्वात्
प्रभसंवरूपेनास्ति चास्मनीति ॥ इति दृश्यत्वभंगः ॥ श्रीरक्तः ॥ ॥ जडत्वमप्यज्ञातत्वं वा ॥ अज्ञानत्वं वा ॥
अस्वप्रकाशत्वं वा ॥ अनात्मत्वं वा ॥ पराभिप्रेतं वा ॥ नाव्यः ॥ लघुत्वे पक्षनिक्षिप्तस्याहमर्थस्यैव ज्ञातत्वात् ॥ शुभा
त्मनोप्यज्ञातत्वाच्च ॥ शुभेपि कल्पितं ज्ञातत्वमस्तीति चेन्न ॥ कल्पितेन हेतुभावेन व्यभिचारापरिहारात् ॥
कल्पितस्य ज्ञातत्वस्याभावो हेतुरिति चेत् ॥ न ॥ गौरो हं जानामीति कल्पितज्ञातत्ववृत्तिदेहादौ तदभावात् सिद्धेः ॥
धर्मिसमसत्त्वस्य ज्ञातत्वस्याभावो हेतुरिति चेत् ॥ न ॥ तादृशज्ञातत्ववत्तत्करणे तदभावात् सिद्धेः ॥ शुभे
तादृशज्ञातत्वाभावाच्च ॥ न द्वितीयः ॥ वृत्तिज्ञाने भागात् सिद्धेः ॥ यदि च सांख्यवेदांतिनां तु करणव्युत्पत्त्या

धिचिज्ज्ञानमिति विवरणे केचित्तरसिस्सिर्हि परोक्षवत्यास्त्विषये अज्ञानवृत्तिव्यवहारस्मृतयो न स्युः
 तासां ज्ञानिकार्यत्वात् ॥ धर्माधर्मादिकं जानामीत्यनुभवश्च न स्यात् ॥ किंचात्मनि व्यभिचारः ॥ तथाद्यात्मरूपं ज्ञानं
 सविषयं चानिर्विषयं वा ॥ आद्योपि स्वविषयपराविषयं वा ॥ नाद्यः स्ववृत्तिविरोधेन परैरस्वीकारात् ॥ ननु स्वकर्मक
 त्वाभावेऽपि स्वव्यवहारजननयोग्यत्वरूपस्वविषयत्वमस्ति ॥ तत्त्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्व्यवहारजनकतया तद्वि
 षयत्वमिति चित्सु खोक्तेरिति चेन्न ॥ घटादावप्येतदन्यस्य ज्ञापिकर्मत्वाभावात् ॥ नहि घटादावपि तदाकारावृत्तिः
 तत्प्रतिबिंबितं चैतन्यं वा ज्ञप्तिः ॥ तांच प्रति कर्मत्वं तत्कारकविशेषत्वं वा तज्जन्यावरणाभिवरूपातिशययोगित्वं वेति युक्तं ॥
 ज्ञातेकसति दुःखादोशुक्तिरूप्यादौ चोक्तं रूपज्ञापिकर्मत्वाभावापातात् ॥ ब्रह्मणोऽपि चरमवृत्तिविषयस्योक्तं रूपं ज्ञा
 त्विंप्रति उक्तं रूपकर्मत्वापाताच्च ॥ किंतु वसुभिर्व्यक्तं घटाधिष्ठानचैतन्यतत्तज्ज्ञप्तिः ॥ नचास्य घटादावप्यव्यवहा
 रादन्यकत्वमस्ति ॥ इयास्तु भेदः ॥ केवलं घटादिः स्वान्यज्ञापिकर्मचैतन्यतु स्वस्वरूपज्ञापिकर्ममिति ॥ न द्वितीयः ॥ मो
 क्षपराभावात् ॥ त्वन्मते च वर्तमानस्यैव साक्षात्साक्षिविषयत्वात् ॥ बहिरासीदित्याद्यनुमिता विवसाक्षिज्ञाने
 मोक्षसुषुप्त्योरतीतविषयो ह्येव रूपोपप्लवापाताच्च ॥ निर्विषयत्वे तु ज्ञानमेव न स्यात् ॥ तद्विषयानुल्लेखित्वं न

या इवाज्ञानाविरोधिज्ञानस्माननुभवोऽस्ति ॥ अन्यथा इच्छायाकारांतःकरणवृत्तिप्रतिफलितं तद्व्यंग्यं वा परोक्षज्ञानं तमो निव
 र्त्तकप्रभाप्रतिफलितं तद्व्यंग्यं वा प्रभांतरं च कल्पं स्यात् ॥ तमेव भांतमित्यादि श्रुत्यर्थस्तु प्रतिकर्मव्यवस्थापंगे वक्ष्येत ॥
 चैतन्याविषयस्याप्यापरोक्ष्यं च चैतन्याभिव्यंजकत्वार्थमावश्यकं नैद्वियजन्यत्वप्रयुक्तेन वृत्तिगतेन साक्षात्कारस्वरूप
 विशेषेणैवोपपन्नं ॥ इच्छादिवसुनिष्ठेन परोक्षवृत्तिगतेन ज्ञानत्वरूपविशेषेण विषयस्य ज्ञातत्वं तस्मैत्याद्यनिष्ठेना
 नुभवादिगतेन विशेषेण तद्विषयस्यानुभूतत्वा अनुमितत्वादिवच्चे ॥ अन्यथा परोक्षत्वापरोक्षत्वे एकज्ञानव्याप्येन स्या
 तां ॥ न पंचमः ॥ आसन्नोपि स्वप्रकाशाद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारे तदपेक्षा नियमा मात ॥ नचात्मनि विशि
 ष्टव्यवहारे विशेषणोपनायकमानापेक्षानियमेऽपि न स्वरूपमात्रव्यवहारे तदपेक्षेति चेन्न ॥ घटादावप्येतथेत्यसि
 धेः ॥ ननु घटादौ स्वरूपमात्रव्यवहार एव नास्ति ॥ आत्मनि तु सुषुप्तावस्थीति चेन्न ॥ एतावन्तं कालं सुखमहम
 स्वाप्नमिति परामर्शेन तस्य विशिष्टत्वेनैव सिद्धेः ॥ नचात्मनि विशिष्टव्यवहारे तदपेक्षेऽपि न विशेषांशे तदपेक्षा
 स्वप्रकाशात्वात् घटादौ तु तदंशोपीति चेन्न ॥ नियतिपदेऽप्यर्थोक्तं ॥ आसंसारमज्ञानाद्यतस्य सुषुप्तस्य स्वव्यव
 हारेनधिगतार्थबोधकत्वे दांतज्जन्याज्ञानानिवर्तकवत्स्यपेक्षानियमाच्च ॥ नत्यन्यसंविदपेक्षायश्चित्तवनि

आत्मन एकत्वात् ॥ विशिष्टात्मनां भेदेऽपि प्रक्षान्तिस्तत्वात् ॥ नापि ज्ञातृत्वं वा ज्ञानत्वं वा स्वप्रकाशत्वं वा निरस्तत्वात् ॥ ना
 प्यानंदत्वं जन्मादिमत्स्यनात्मनि वैषदिकानंदे अनानंदत्वं वा सिद्धेः ॥ तस्याप्यात्मत्वे नीरवान् जातक्षीरवान् जंस्त्वं स्वमधिकमि
 त्तनुभवेन सैवानंदस्य मीमांसेत्यादि श्रुत्या सिद्धेऽनंतरतम्यादियुक्त्या च सिद्धमानंदत्वं तारंभ्यं न स्यात् ॥ अखंडस्व
 रूपानंदेऽभिव्यक्ति तारतम्यस्याप्ययोगात् ॥ विरोधि नो दुःखस्य सर्वात्मना अभावेऽपि सुखे तारतम्यानुभवश्च ॥ अं
 तः करणवृत्तिरूपज्ञानवत् वृत्तिरूपसुखाभावेऽहं सुखी सनुभवयोगाच्च ॥ अनानंदत्वस्य मिथ्यात्वं प्रत्यप्रयोजक
 त्वाच्च ॥ नाप्यहंत्वं ॥ तदभावस्याहंकारेऽसिद्धेः ॥ आत्मनि व्यभिचाराच्च ॥ नापि प्रत्यक्षं ॥ उक्तादव्यस्य तस्याभावात् ॥
 नाप्यपरिच्छिन्नत्वं ॥ निरशिष्यमाणत्वात् ॥ नाप्यबाध्यत्वं ॥ हेतोः साध्या वैशिष्ट्यात् ॥ नाप्यात्मशब्दवाच्यत्वं ॥ आवा
 च्ये आत्मनि हेतोर्व्यभिचारात् ॥ आत्मशब्दवाच्ये देहादावसिद्धेः ॥ नापि तल्लक्ष्यत्वं तस्मिन्निपाद्यत्वमात्रं वा ॥ इन्द्रियादात्म
 शब्दलक्ष्ये हेतोर्भागासिद्धेः ॥ नापि पराभिप्रेतं ॥ मया ज्ञातृत्वं मात्मत्वमित्यंगीकारात् ॥ तस्मान्न चतुर्थं ॥ नापि पंचमः ॥ म
 या अज्ञातृत्वं जडत्वमित्यंगीकारात् ॥ एतेन तत्त्वश्रुत्युक्ता चेतनत्वं हेतुरपि निरस्त इति ॥ ॥ इति जडत्वं हेतुभागे ॥ ॥
 परिच्छिन्नत्वं मपि देशतः कालतः कालोक्तत्वं कालोक्तत्वं वा ॥ नाद्यद्वितीयो ॥ देशकाला ज्ञानेषु त्वदधिपते विद्यदोद
 रूप्यादश्च मिथ्यात्वे प्रतिपन्नोपाधिस्तु निषेधे चासिद्धेः ॥ अवकाशरूपदेशस्य कालस्य चापि परिच्छिन्नत्वेनैव धर्मि

ग्राहिणा साक्षिणा आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ॥ स देवसोऽप्येदमग्रे दृष्ट्वैव तं मुच्यते ॥ अथ मत्स्येति लोभवाति ॥ यत्र त्वस्य सर्व
 मात्मैवास्मत् ॥ इत्यादि श्रुत्या सदा सर्वत्र कार्यदर्शनादियुक्त्या च सिद्धेः ॥ आकाशाः संप्रत इति श्रुतेः श्रुता कैरिविषय
 त्वात् ॥ उक्तं चाकाशद्वैविध्यमन्यत्र ॥ अत्र देशो नास्ति इदानीं कालो नास्ति तस्य व्याहृतत्वाच्च ॥ ब्रह्मकुत्रचित्कदाचि
 द्देशं कालं विनास्तीत्यस्यापि व्याहृतत्वाच्च ॥ देशकालेतुयोः स्वोपाधौ निषेधे विरोधेना विरोधाय निषेधोपाधितया देश
 कालांतरयोरावश्यकत्वाच्च ॥ देशः सर्वत्रास्ति कालः सदास्ति पूर्वः काल इत्याद्युपाधितप्रतीत्या तयोः स्वनिर्वाहकतया प्रमे
 यत्वादित्वसंबंधसंभवाच्च ॥ अज्ञानस्य च सर्वगतदेशकालोपादानत्वेन सर्वगतं ब्रह्म प्रतिविषयसंबंधावरणत्वे
 न च देशादिपरिच्छेदायोगात् ॥ प्रतिपन्नोपाधौ निषेधस्य च कुत्रचित्कदाचिदभावेन तत्र तदा प्रतियोगिनः सत्त्वापा
 तात् ॥ तथा च ॥ कालादिर्न परिच्छिन्न अग्र आसीदथामृतः ॥ इत्यादि श्रुतिमि ॥ तत्रैतदुपरि व्याहृतिर्न वैत ॥ १॥
 किंच कालादिपरिच्छिन्नत्वं न तावदेककालादिमात्रे सत्त्वरूप्योदोममासिद्धेः ॥ तेन त्रैकालिकनिषेधसाधनो विरो
 धाच्च ॥ नापि तथाधीमान् ॥ मात्रशब्देनैककालादिमात्रे सत्त्वरूपाय भावोक्तौ मात्रमात्रे च प्रपंचे ममासिद्धेः ॥ प्रमा
 त्रमसाधारणधीत्वसामान्योक्तौ आत्मन्यावता ॥ देशभ्रमसंभवेन व्यभिचारात् ॥ व्यावहारिकप्रमोक्तौ रूप्या

दावभावात् ॥ नापि कालांतरादावसत्त्वं ॥ तेन स्वकालादावप्यसत्त्वसाधने प्रमाणविरोधस्याविशिष्टतया स्वकालादौ सत्त्वेन
 कालांतरादौ सत्त्वसाधनापातात् ॥ रूपांतरेणासतो ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्यसत्त्वापाताच्च ॥ रूप्यादेर्वियदादेः स्वस्वकाले
 प्यसत्त्वं लक्षणस्वरूपाभावापाताच्च ॥ एतेन यत्सत्त्वं तदा सर्वत्र सदेव ॥ न हि रूपं कदाचिदुक्तं त्रिंशो भवति ॥ त
 था च ॥ कदाचिदुक्तं त्रिंशो भवति सत् सदा सर्वत्र सदेवेति वाचस्पतीयं शून्यवायुक्तं युक्तं युद्धिरणं निरस्तं ॥ ननु देशपरिच्छि
 ने सर्वमूतसंयोगित्वं वामहसरिमाणानधिकरणत्वं वा ॥ महत्यानधिकरणपरिमाणानधिकरणत्वं वेति ॥ चेत्तत् ॥
 आद्ययोरसंगे निगुणे च ब्रह्मप्यपि भावात् ॥ अंत्यस्य गुणादावभावात् ॥ कालपरिच्छिनेत्वमन्योन्याभावादौ प्रति
 वाद्यसिद्धं च ॥ न तृतीयः ॥ तद्विभिन्नत्वं तस्य तात्त्विकस्य प्रपंचे प्यभावात् ॥ आत्मन्यपि अन्तव्यावृत्तिरुक्तं तात्त्विकी
 तिवस्यमाणत्वाच्च ॥ कल्पितस्य तात्त्विकस्य अपि भावात् ॥ धर्मसमसत्त्वस्वरूपे प्यपि ममाभावात् ॥ भिन्नत्वमात्रस्य चाध्य
 स्ताद्वेत्तेन सत्त्वे प्युपपत्तेः ॥ सत्याद्वेदस्य चासिद्धेः ॥ एतेन यदुक्तं प्रमाणमालायां ॥ विवादाध्यासिताः स्थानुगतप्रतिभासे व
 स्तु नि कल्पिताः ॥ विभक्तत्वाच्च ॥ यथा सर्पमालादिकं स्वानुगतेरज्जो इदमंशे सदर्थे च ब्रह्मण्यनुगच्छति पटादिकं विभ
 ज्यते स नृपटः स नृपटः इति प्रतीतेरिति निरस्तं ॥ विभक्तत्वं हि न तापद्विजलं कादाचित्कत्वं वा ॥ काचित्कं वा ॥ निरस्तत्वात् ॥
 नापि बाधकदशायां निषिध्यमानत्वं ॥ साध्या वैशिष्ट्यात् ॥ नापि कदाचिदेव प्रकाशमानत्वं ॥ सुखदुःखादिभागैः सि

तल्लिखितस्य विषयस्यावर्तमानत्वमत्यन्तासर्वे वायेनातीता हि ज्ञाने तु छज्ज्ञाने च व्यभिचारः स्यात् ॥ न च कदाचित्सविषयत्व
 मात्रेण ज्ञानत्वं ॥ सप्रतियोगिकं अपावादोऽसविषयके इच्छादोघटादिज्ञाने च सविषयकत्वादेः स्वभावत्वं दर्शनात् ॥ परमपु
 रुषार्थमोक्षे आनंदप्रकाशापाताच्च ॥ अर्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावे पित्तानत्वे घटादेरपि ज्ञानत्वापाताच्च ॥ अथा
 प्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरप्यर्थप्रकाशात्कत्वं विनायोगाच्च ॥ एवं ज्ञानभावादपि न ज्ञानं ॥ न हि मोक्षो ज्ञानो रहिता भुक्तिरस्ति ॥
 यदि च ज्ञानस्यादित्वात्तदनपेक्षा तर्ह्यनोदेः प्रागभावादेः प्रतियोगिनिजातिरूपस्य च धर्मस्य व्यक्तिरूपे धर्मिणि जीवब्रह्मसवि
 भावात्म्यं च धर्मिप्रतियोगिनोर्बेदरूपशब्दस्य च कृवाच्ययोरज्ञानस्य चाश्रयविषययोर्ब्रह्मसत्तायाश्च कर्तर्यपेक्षानस्या
 त् ॥ तथा चास्ति ब्रह्मेत्यादौ कर्तरि लकारो न स्यात् ॥ अतीतादिज्ञानस्य ईश्वरज्ञानस्य चोत्पत्त्यर्थविषयाद्यनपेक्ष
 त्वेपि तन्निरूप्यत्वं दर्शनेन ज्ञानस्य ज्ञातृत्वेन निरूप्यत्वभावात् ॥ इदमहं ज्ञानामीति ह्यनुभवः ॥ उक्तं हि विरणेऽपि ॥ ज्ञा
 तुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वादिति ॥ तथा च ॥ ज्ञातृत्वेन विहीनं ते ब्रह्म ज्ञानात्मकं यदि ॥ सोक्तं भोज्यविहीनापि भवेत्तर्हि सुखे
 क्रिया ॥ १ ॥ किं चात्मा ज्ञानं चेत् ॥ प्रभाभमो वा ॥ नायः ॥ तद्देयस्याविद्यादेः तात्त्विकत्वापातात् ॥ नायः ॥ दोषाजन्यत्वात् ॥
 न न्यंतः करणवृत्तिप्रतिबिंबितः स प्रमा ॥ अविद्याप्रतिबिंबितस्तु प्रम इति चेत् ॥ न ॥ स्वभावप्रश्नप्रत्यस्यानुत्तरत्वात् ॥
 स्वभावतोरूपद्वयहीनत्वे स्वभावतो ज्ञानमपि न स्यात् ॥ न तृतीयो निरस्तत्वात् ॥ चतुर्थेऽपि न तावदात्मत्वं जातिविशेषः ॥

प्रयुक्तोपलब्धिविरहत्वं वा ॥ आद्येऽसिद्धिः ॥ घटस्य ज्ञानमिति धीः न तु घटो ज्ञानमिति ॥ नां सः ॥ ज्ञानस्यैवोपलब्धिविरहत्वेन तद्विरहस्य तद्विरहाप्रयुक्तत्वात् ॥ उपलब्धिसामग्रीविरहप्रयुक्तत्वाच्च ॥ यत्तु विमतं मिथ्याधीकाल एवाव्याप्यप्रवृत्तत्वाच्च निमित्तो न तादिवत् ॥ आरूपवस्तुसंलग्नत्वात् ॥ सविस्तृत्वेन च ॥ न चासिद्धिः ॥ इदानीमेवेदं सर्वं यदयमात्मैतिश्रया अशेषानात्मन आत्मत्वं प्रमिते ॥ घटादिकं स्फुरतीति आरूपवस्तुसंलग्नत्वाच्चैतिकौमुद्युक्तं ॥ तत्राद्येयद्यन्यथेत्यस्य यथात्मत्वेनेत्यर्थः ॥ तत्र सदात्मत्वेन प्रमितस्यैव मिथ्यात्वव्याप्यत्वादिनुष्ठो हेतुः ॥ यद्वत्तु प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेनेति तर्हि असिद्धिः ॥ व्यर्थविशेषणताच्च ॥ द्वितीयस्तु सवित्रादावात्मानि चानैकांति कः ॥ तस्यापि सवित्रा प्रकाशते आत्मा स्फुरतीति आरूपवस्तुसंलग्नत्वं वादितदिक् ॥ ॥ एतेन मवीनानामनुमाना निरस्तानि ॥ आद्ये सिद्धसाधनादिशेषात् ॥ द्वितीये व्याप्यवृत्तित्वानधिकरणशब्देनावपवावृत्तित्वोक्ताववयव्या देरपक्षत्वापातात् ॥ स्वसमानाधिकरणात् यं ताभावाप्रतियोगित्वोक्तौ च तदप्रतियोगिनितत्प्रतियोगित्वस्य बाधितत्वात् ॥ अनात्मत्वं निरस्तत्वाच्च ॥ तृतीये स्वरूपेणात्मा ताभावाप्रतियोगित्वे साध्ये अत्यं तासंज्ञापातात् ॥ अत्र विच्छेदेन तत्प्रतियोगित्वे साध्ये र्थतिरात् ॥ नित्यद्रव्याणामपि काले सत्त्वेन दृष्टांतस्य साध्यवैकल्याच्च ॥ चतुर्थेन व्या

धेः ॥ अप्रयोजकत्वाच्च ॥ युक्तो हि स तोपि प्रकाशसामग्र्याः कादाचिक्त्वेन कदाचिदेवेष्टादिवत्प्रकाशोपि ॥ नाप्यननुगतत्वं अननुगतानां घटपटादीनां च लनादोरूपादौ द्रव्यत्वादौ च सादौ अनात्मत्वादौ च खपुष्पनृगादीनां चासति आत्मनश्च सदर्थे न ध्यासात् ॥ अस्ति हि घटश्च लति पटश्च लति घटोरूपी पटोरूपी घटो द्रव्यं पटो द्रव्यं घटो ध्वस्तः पटो ध्वस्तः अनात्मा घटः अनात्मा पटः स्वपुष्पमसत् नृगमसत् आत्मा सन्नित्यादि धीः ॥ दृश्यते चैकत्रानेकेषां मिथैकस्यापि रूपस्यानेकेषु क्विवंगादिष्वध्यासः ॥ एवं च सदर्थस्यैव घटादिष्वध्यासः किं न स्यात् ॥ एतेन विवादाध्यासितं सद्रूपकल्पितं प्रत्येकं तदनुविधत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥ प्रत्येकं च द्रानुविधत्तत्वं तदंगचंद्रवदिति ब्रह्मसिद्ध्युक्तं निरस्तं ॥ खंडो गोर्मुंडो गौरिति प्रत्येकं गोत्वानुविधत्तस्यापि खंडो देस्तत्रानध्यासात् ॥ किंच रूपादिहीनमासंसारमज्ञानावतंशब्देकगम्यं ब्रह्म स न घटः स न शब्द इत्यादिचाक्षुषादिज्ञानेन भाति ॥ किंच नित्यो घटः इत्यादाविव नित्यत्वादिकमिव सत्त्वमपि घटगतमेव ॥ न च स्वरूपेणाप्रत्यक्षस्य राहोऽयं द्रावच्छेदेनैव ब्रह्मणोपि घटावच्छेदेन प्रत्यक्षतेति युक्तं ॥ शब्दाद्यवच्छिन्नस्य गगनादेः श्रावणादि त्वापातात् ॥ राहोऽस्तु दूरदोषेणाज्ञातस्य नीलस्य शुक्लभास्वत्वं द्रुसंबंधाच्चोक्तं तादृशेति ॥ इति परित्यज्यते हेतुमगः ॥ ॥ अंशित्वादिहेतुघटपि प्रतद्वयेपि कार्यस्य कारणाभेदेन तदनाश्रितत्वात् सिद्धसाधनं ॥ अनाश्रितत्वेनान्याश्रित

वाप्रत्यक्षमात्राद्यादृतं प्रतिमासमात्रे शरीरमात्रत्वं बोधायनः ॥ न च तवापि जगत्प्रभासमात्रे शरीरं ॥ प्रतिकर्मवस्तु
 यो ग्राहितिदिक ॥ ॥ इति दृश्यत्वादेरुपाधिः ॥ ॥ श्रीकृष्ण ॥ श्रीजयकृतः ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमो मंगलं
 ॥ श्रीराम ॥ श्रीगुरुचरणारविंदोभ्यां मंगलं ॥ विमतं प्रातिभासिकं दृश्यत्वात् ॥ श्रुतिरूप्यवत् ॥ ब्रह्ममिथ्याय
 वहारविषयात् ॥ असिद्धिलक्षणत्वाद्वा श्रुतिरूप्यवदित्याभावात् १ स साम्यं च ॥ जगतो प्रातिभासिकत्वाद्वा हि प्रत्यक्षं ब्रह्म
 णः सत्यं श्रुतिश्चानुमानविरोधादप्रमाणं ॥ विपक्षे गौरवं ॥ व्यवहृतिष्यवहारयोः संबंधांतराभावात् ॥ सर्वव्यावहार्ये
 वदता धर्मस्तमित्यादिकं च बाधकमिति स्वचत्वात् ॥ इति दृश्यत्वादेरुपाधिः साम्यं ॥ ॥ श्रीकृष्णीपांडुरंगार्पणमस्तु ॥
 स न घट इति प्रत्यक्षत्वाच्च दृश्यत्वादयः ॥ ननु किमिदं सत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धं ॥ परजातिर्वा असद्वैलक्षण्ये वा ॥ अर्थक्रिया
 कारित्वं वा प्रमाविषयत्वं वा ॥ तद्योग्यत्वं वा भ्रमाविषयत्वं वा ॥ स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीननिषेधाप्रतियोगित्वं वा ॥
 अबाध्यत्वं वा ॥ नाद्याः सिद्धसाधनात् ॥ न चतुर्थः ॥ असति प्रमाणा प्रवत्यातद्विषयत्वात् प्राक्सत्त्वस्य वक्तव्यत्वात् तस्य स
 त्वादप्यत्वात् ॥ असतोपि व्यवसायद्वारा साक्षाच्च सत्त्वं प्रकारकप्रमाविषयत्वाच्च ॥ सत्त्वं प्रकारकप्रमाविषयत्वे चात्मा
 श्रयात् ॥ असत्त्वाप्रकारकप्रमाविषयत्वे चासत्त्वस्य सत्त्वस्य सत्त्वनिरूप्यत्वे नान्योन्याश्रयात् ॥ अतएव न पंचमः न षष्ठः ॥
 सतोप्यसत्त्वं प्रकारकभ्रमाविषयत्वात् ॥ सत्त्वं प्रकारकभ्रमाविषयत्वे चात्मा श्रयात् ॥ असत्त्वाप्रकारकभ्रमाविषयत्वे चान्योन्या

श्रयात् ॥ न सप्तमः ॥ संयोगादावव्याप्तेः ॥ श्रुतिरूप्यादेरधिकरणाद्यभावे नातिव्याप्तिश्च ॥ नाप्यष्टमः ॥ बोधस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका
 लिकसत्त्वं निषेधेनान्योन्याश्रयात् ॥ उच्यते ॥ तवात्मनियत्सत्त्वं तदेवेह मम ॥ उक्तं हि ॥ यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशस्याजगत्सपी
 ति ॥ तत्र तदनिर्वाच्यं चेदिहा पितथास्तु ॥ सत्त्वानिर्वचने पितद्वैतस्वरूपेण पारमार्थ्येऽपि पतेः ॥ यदि च तत्रान्तव्यावृत्तिमात्रं वा
 धितस्वरूपं वा सत्त्वं बाधश्च प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधो ज्ञानं न निवृत्तिर्वेति नान्योन्याश्रयः ॥ तद्दीहापितथास्तु ॥ ब्रह्मसा
 म्यस्यैवापेक्षितत्वात् ॥ अपरिच्छिन्नत्वं तच्च सत्त्वमिति चेन्न श्रुतिरूप्ययोः परिच्छिन्नत्वं ब्रह्मशून्ययोश्चापरिच्छिन्नत्वं तुल्येऽपि सत्त्वा
 सत्त्वयोर्व्यवस्थितत्वेन जगत्प्रकाररूपपारिभाषिकसत्त्वाभावस्य ब्रह्मणि परिच्छिन्नत्वरूपसत्त्वाभावस्यैव चेत्त्वात् ॥ सोहादेतु ॥ त्रि
 कालसर्वदेशीयनिषेधाप्रतियोगिता ॥ सतोच्यते ध्यस्तु छेतं प्रतिप्रतियोगिता ॥ १ ॥ सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधाप्रतियोगित्वं स
 त्वमदवच्छिन्नसंयोगस्तदवच्छिन्नैतदसंतापानेति न तत्रातिव्याप्तिः ॥ गगनादेरसंतापभावः केवलाचपीतिनेत्युक्तत्वात् ॥ न गगना
 दाव्योवेति ॥ तुल्यमध्यस्तचोक्तप्रतिषेधप्रतियोगीत्युक्तत्वात् नातिव्याप्तिरपि ॥ अश्वे गोखं कदापि नास्तीत्यादेतत्संस्यासंगे
 वनिषिध्यत इति मते देशपदमनपेक्षितं ॥ केचित्तु ॥ पराभिप्रेतमिथ्यात्वाभावात् ॥ असद्वैलक्षण्ये सत्यमादापितत्वं वा ॥ अ
 स्तित्वप्रकारकप्रमाप्रतिवृत्तिसाक्षाद्विषयत्वं वा ॥ कालसंबन्धित्वमेवा ॥ अस्तित्वं च वर्तमानत्वं ॥ अतीतादिरपि कदाचि
 द्दर्शनं वा ॥ आरोपितं तु कालत्रयासंबन्धित्वेन बाधं बाधितमिति न दोष इत्याहुः ॥ ॥ इति सत्त्वनिरुक्तिः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मध्यशास्त्राध्यायः
५०

२०

७१ + ११४
+ ३ (१)

२६

वहारिक इत्यपि स साध्यत्वेनाभावात् साम्यात् ॥ वक्ष्यमाणदोषगणग्रासाच्च ॥ ॥ इत्यादिहोषगणः ॥ ॥ ५० ॥
सोपाधिकश्च दृश्यत्वादयः ॥ स्वबाधकाभिमतत्वाच्च दोषप्रयुक्तमानत्वस्य वातदवाध्य बाधकं प्रतिनिषेध्यत्वे
न विषयत्वस्य पक्षाद्वा दृश्यस्य समव्याप्तिमतो व्यतिरेकव्याप्तिमतश्चोपाधित्वात् ॥ न च पर्वतावयवत्वन्यत्वापर्वता
यवद्विसामिनीयुक्तत्वादेरिव पक्षमात्रव्यावृत्तकविशेषणवत्त्वात्पक्षेतरत्वं ॥ किं नो धूमसाध्ये आर्द्रधनप्रभववद्विभ
त्वादेरिव वक्ष्यमाणानुकूलतक्षैर्केः साध्यव्यापकत्वं निश्चयात् ॥ बाधिते पक्षेतरत्वे स्याप्युपाधित्वाच्च ॥ इह च प्रत्य
क्षादिबाधात् ॥ यदा यथानुकूलतर्काभावान्मित्रात्तनयत्वेन शामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वं ॥ तस्मिन् साध्ये शामत्वमुपा
धिः ॥ तथेहापि बाध्यत्वादि रूपे मिथ्यात्वे साध्ये विपरीतप्रमाविषयत्वदोषप्रयुक्तमानत्वादिकं तस्मिन् साध्ये मिथ्यात्व
मुपाधिरस्तु ॥ युगपदुभयसाधने तु यथा तत् ॥ मिथ्यात्वे एव प्रतीत्येते बाधो भ्रान्तिपूर्वकः ॥ विपरीतप्रमातुनेति तयोर्भेदः
यदा धिषानाभिमतसमसत्तकदोषवहेतुजन्यशानविषयत्वमुपाधिः ॥ ब्रह्मणो बोधकत्वित्तदोषवहेतुतजन्यविषयत्व
समव्याप्त्यर्थमधिषानसमसत्तकेति विशेषणं ॥ नेतुपक्षव्यावृत्त्यर्थं ॥ येन पक्षेतरत्वं स्यात् ॥ यदा देवतात्यर्थविषयात् धर्मा
धर्मादिविशेषात्साक्षिर्वेद्यात्सुखदुःखादिरूपाद्वा पक्षैकदेशाच्चावृत्ते श्रुतितात्पर्याविषयत्वं दोषजन्यधीविषयत्वं